

Przegląd Religioznawczy 3(293)/2024

The Religious Studies Review

ISSN: 1230-4379

e-ISSN: 2658-1531

www.journal.ptr.edu.pl

PAULA PYRCZ

Uniwersytet Warszawski

Wydział Psychologii

e-mail: paula.pyrcz@uw.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0001-5948-7018>

MICHAŁ CHRUSZCZEWSKI

Uniwersytet Warszawski

Wydział Psychologii

e-mail: mikael@psych.uw.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-3584-8680>

DOI: 10.34813/ptr3.2024.4

Niewierzący, czyli kto? Charakterystyka kwestionariusza do pomiaru typów niewiary

Who are the non-believers?

Characteristics of the questionnaire for measuring non-religious attitudes

---

Abstract. Our article presents the characteristics of the Types of Nonbelief Questionnaire for measuring the attitudes of non-believers. The tool consists of two types of unbelief: dogmatic and intellectual. The empirical basis of the presented tool is two studies conducted on a Polish sample among people declaring themselves as non-believers ($N = 425$ and $N = 293$). The analysis of psychometric properties showed good reliability and theoretical validity, as indicated by the correlations of both scales (types of unbelief) with various psychological constructs. Dogmatic unbelief correlates with variables that we would generally describe as negative, e.g. prejudice, collective narcissism, or the need for cognitive closure. Intellectual unbelief correlates with constructs that are generally considered positive, e.g. openness to experience or lack of prejudice.

Keywords: non-belief, atheism, type of non-belief

Wprowadzenie

Wydaje się, że wszyscy intuicyjnie wiemy, czym jest religia. Gdy zagłębimy się jednak w literaturę, mnogość teorii i różnorodność wniosków może nas skutecznie z tej pewności wytrącić. Na przykład zdaniem Zygmunta Freuda (1967) religia jest czymś w rodzaju kolektywnej neurozy, Carl Gustav Jung (2009) źródeł religii upatrywał w zbiorowej nieświadomości, a Erich Fromm (2017) widział w niej ostateczny układ odniesienia. A to jedynie kilka psychoanalitycznych poglądów na temat tego, czym jest religia. Socjologowie, jak Émile Durkheim (1990), widzieli w religii podstawę więzi społecznych, marksiści z kolei (Marks, Engels, Lenin, 1984) określali religię jako wtórną alienację. Teorie fenomenologiczne (Zdybicka, 1977) wiązały religię z doświadczeniem *sacrum*, osobowym przeżyciem świętości czy przekraczaniem granic życia.

Powyższe przykłady nie wyczerpują tematu, a jedynie dają zarys jego złożoności. Prezentowany artykuł to więc nie tyle rozważania na temat istoty religii i religijności, ile próba usystematyzowania postaw osób niewierzących wobec religii, dlatego samą religię ujmujemy dość szeroko. Zgodnie z najbardziej ogólnym i podstawowym rozumieniem leksykalnym (*Wielki słownik języka polskiego*, b.d.) religia to zbiór wierzeń dotyczących istnienia Boga lub bogów, świata niematerialnego, pochodzenia i celu życia człowieka oraz związane z tymi wierzeniami obrzędy i nakazy moralne. Antropolog kultury Clifford Geertz (2005, s. 112) za centralny w religii uznaje system symboli i pełnione przez niego funkcje, w szczególności gwarantowanie ładu w rzeczywistości oraz pobudzanie ludzkich dążeń (motywowanie) i kształtowanie nastrojów w taki sposób, że są one trwałe, autentyczne, silne i wszechogarniające. Religijność zaś w ujęciu psychologicznym jest właściwością indywidualum, sposobem wyznawania (identyfikowania się jako osoby wierzącej wraz z przyjęciem odpowiedniego zestawu poglądów, w tym etycznych), rozumienia (wiedzy religijnej i osobistej refleksji nad treściami wiary) i wyrażania (praktykowania) danej religii. Odbywa się to w określonym kontekście społeczno-organizacyjnym (wspólnotowym), co opisują Rodney Stark i Charles Y. Glock (1998, s. 184).

Psychologiczne badania nad religijnością pozwoliły na wstępną, choć z pewnością niedoskonałą typologię osób niereligijnych. Jednym z głównych podziałów jest ten na religijność zewnętrzną i wewnętrzną, zaproponowany przez Gordona W. Allporta i Michaela J. Rossa (1967), oraz konstrukt religijności poszukującej, który w późniejszych latach rozwinął C. Daniel Batson (1976). Poszczególne typy religijności badacze łączą z różnymi zmiennymi psychologicznymi czy różnicami indywidualnymi jednostki, zazwyczaj

w schemacie badań korelacyjnych. Na przykład zazwyczaj zewnętrzne, ortodoksyjne formy religijności oraz fundamentalizm religijny, jak również (choć w mniejszym stopniu) religijność wewnętrzna są związane z uprzedzeniami do różnych grup (Kossowska, Szumowska, Szwed, 2018; Hunsberger, Jackson, 2005), np. gejów i lesbijek, wyznawców innych religii czy innych grup etnicznych. Zależności te często były wyjaśniane tendencją osób religijnych do większej potrzeby domknięcia poznawczego (Saroglou, 2002; Saroglou, Kempeneers, Seynhaeve, 2003) oraz tendencją do konserwatywnych postaw (Rowatt i in., 2014, za: Uzarevic, Saroglou, Muñoz-García, 2021).

Szerzej ten temat ujmuje David M. Wulff (1999, s. 532–534), który zaproponował dwuwymiarowy układ odniesienia w rozważaniach o religijności. Na pierwszym *continuum* opisuje stopień akceptacji doktryny religijnej: włączenie lub wyłączenie transcendencji; na drugim – stopień dosłowności interpretacji doktryny: literalne lub symboliczne rozumienie treści religijnych. Schemat Wulffa implikuje cztery postawy religijne. Pierwsza to literalne potwierdzenie, które reprezentują osoby dosłownie traktujące przekaz religijny. Do tej kategorii zaliczymy osoby, które cechuje fundamentalizm religijny. Druga postawa to literalne zaprzeczenie. Osoby te również w sposób dosłowny podchodzą do religijnych treści, jednak je odrzucają, następuje zatem wyłączenie transcendencji. Wulff zalicza do tej kategorii ateistów oraz osoby, które również cechował fundamentalizm, ale racjonalny. Trzecia kategoria to interpretacja odtwarzająca, czyli osoby poszukujące symbolicznego znaczenia w przekazach religijnych. Znaczenia tego nie da się zredukować jedynie do terminów poznawczych, angażuje ono bowiem życie wewnętrzne jednostki jako całość. Osoby te uznają rzeczywistość transcendentną jako ogólnie prawdziwą, choć nie w dosłownym, fizycznym sensie. Ostatnią kategorię stanowi interpretacja redukująca, nazywana czasami wiarą racjonalną. Cechuje ona osoby, które odmawiają realności praktykom religijnym czy transcendentnemu językowi treści religijnych, a jednocześnie skłonne są doszukiwać się ukrytego sensu w mitach i rytuałach religijnych.

Ateizm, który Wulff opisuje jako jedną z możliwych reakcji na kwestię religijności, wydaje się równie stary jak sama religia. Ateizm lub co najmniej daleko posunięty agnostycyzm występował zapewne od początków ludzkości, prawdopodobnie jednak był nader rzadkim stanowiskiem (nt. starożytnego Egiptu z okresu Nowego Państwa: Andrzejewski, 1963, nt. hinduizmu: Clooney, Nicholson, 2001, s. 51; King, 1999, s. 17; Burley, 2007, s. 39).

Georges Minois utrzymuje, że ateizm ma własną historię, która nie jest jedynie zaprzeczeniem wierzeń religijnych, a „postawa niewiary jest fundamentalną, oryginalną, konieczną, przeto nieuniknioną składową każdego społeczeństwa. Musi zatem zawierać treści pozytywne i nie może ograniczać

się tylko do nie-wiary. Jest pewną afirmacją: afirmacją samotności człowieka we wszechświecie, rodzącą dumę i niepokój” (Minois, 2019, s. 19).

W Europie na większą skalę ateizm pojawia się wraz z postęпами rewolucji przemysłowej, która – jak chcieli pionierzy socjologii, w tym Max Weber (1994, s. 86) – odczarowała świat. Nie należy jednak zapominać o znanej koncepcji Petera Bergera (1997, s. 157), zgodnie z którą prąźródło sekularyzacji zawarte było już w samym judeochrześcijaństwie (niczym załączek jego quasi-hegłowskiej antytezy). Dawny ateizm, przynajmniej ateizm intelektualistów, po których zostały pisemne świadectwa, cechowała admiracja dla świata-Natury, a także dla rozumu i kompetencji człowieka (d’Holbach, 1957, s. 55; Mettrie, 2011). Wtedy Bóg (bądź bóstwa) zdawał się niepotrzebnym i fantastycznym dodatkiem psującym harmonię materialnej rzeczywistości. Powstaje zatem pytanie, jak wygląda ateizm współczesny? Trudno uwierzyć, że podobnie. Raczej więcej w nim indyferencji religijnej niż podziwu dla człowieka i świata. Obecnie kwestie religijne zdają się nie tyle przezwyciężane, ile pomijane jako coś, czego po prostu nie ma, bądź odsuwane są na margines życia jako przebrzmiały folklor czy kultywowany nieraz towarzyski obyczaj (śluby, chrzciny, pierwsze komunie), pozbawiony jednak nadprzyrodzonej treści. Trudno jednak formułować z przekonaniem tego rodzaju opinie bez badań.

Psychologiczne konteksty niereligijności

Z danych Głównego Urzędu Statystycznego wynika, że 92% osób w Polsce deklaruje się jako katolicy, osoby nienależące do żadnego wyznania stanowią jedynie 3% (GUS, 2018). Ateiści stanowią w Polsce grupę wyraźnie mniejszościową, która w przeciwieństwie do katolików nie jest skupiona wokół silnej organizacji reprezentującej jej interesy. Kiedy porówna się lata 1991, 1998 i 2012, można zauważyć zarówno wzrost liczby osób deklarujących się jako głęboko wierzące, jak i liczby osób niewierzących (GUS, 2016). Przybywa więc osób skrajnie różniących się poglądami, a tym samym zmniejsza się liczba osób „pośrodku”: neutralnych, nieprzypisujących się do żadnego z tych dwóch odmiennych światopoglądów. Według danych CBOS proces odchodzenia od wiary i praktyk religijnych przebiega najszybciej wśród osób młodych (CBOS, 2021).

Większość dotychczasowych badań nad religijnością traktuje wiarę–nie-wiarę jako kontinuum, ale nie do końca jest jasne, czemu odpowiada biegun niskiego natężenia, czyli kim jest osoba niewierząca. Zdaniem autorów trudno przyjąć, że osoby niewierzące stanowią jednorodną grupę. Różne są motywacje niewiary i sposoby identyfikowania się jako osoby niewierzącej wraz z przyję-

ciem odpowiedniego zestawu poglądów, w tym etycznych, sposoby rozumienia rzeczywistości wolnej od treści nadprzyrodzonych, jak też formy wyrażania własnych przekonań. Jak zwykle ważny jest kontekst społeczno-organizacyjny (wspólnotowy). Na przykład istotne może być to, czy dana osoba była wychowywana w ateistycznej rodzinie, czy przeszła swego rodzaju, *excusez le mot*, „nawrócenie na ateizm”. A także czy motywacje do zmiany światopoglądu były wynikiem przemyśleń jednostki, czy jakimś rodzajem konformizmu wobec grupy. Często niereligijność definiuje się niejako fideicentrycznie, to znaczy jako brak religijności: umowne zero przy braku jakiegokolwiek własnej swoistości, gdyż ateizm *per se* miałby być brakiem tego, co znaczące i charakterystyczne tożsamościowo. Tymczasem wydzielenie jakościowo swoistych klas w obrębie niereligijności mogłoby być zasadne (Socha, 2012; Minois, 2019). Co więcej, między zdecydowanym ateistą a osobą wierzącą jest jeszcze miejsce na agnostyków, sceptyków, panteistów, indyferentnych itd. (Minois, 2019). W niektórych badaniach stosuje się podział na ateistów oraz agnostyków lub osoby niewierzące (np. Van Cappellen, LaBouff, 2020; Gurney i in., 2013).

Takie podejścia nie wyczerpują tematu, jednak sugerują potrzebę dokładniejszej klasyfikacji osób niewierzących. Jedną z nielicznych prób scharakteryzowania grupy osób niewierzących podjęli Christopher Silver i in. (2014). W badaniach jakościowych wyróżnili sześć typów ateizmu: intelektualny, zaangażowany, poszukujący, antyteistyczny, nieteistyczny oraz rytualny. Ateizm intelektualny to poszukiwanie prawdy przez naukę. Ateizm zaangażowany charakteryzuje osoby zaangażowane w różne praktyki mające na celu równouprawnienie przekonań ateistycznych. Ateizm poszukujący jest postawą otwartości na debatę o religii i duchowości. Antyteizm to postawa, której źródłem jest przekonanie, że religia jest skutkiem nieuctwa i ignorancji oraz że jako zjawisko jest szkodliwa społecznie i musi być aktywnie zwalczana. Nieteizm charakteryzuje brak zainteresowania sprawami religii. Ateizm rytualny cechuje zaś odrzucenie wiary w Boga, ale i otwartość na rytualny wymiar wiary innych; jego przejawem jest np. posyłanie dzieci na lekcje religii, uczestnictwo we mszy z okazji ślubu czy pogrzebu. Jedynie antyteizm związany jest z zamknięciem umysłowym, pozostałe typy nie wykazują takiej tendencji (Silver i in., 2014).

W polskiej literaturze na problem ten zwraca uwagę Paweł Socha (2012), charakteryzując treści przekonań osób niereligijnych. Pośród osób zadeklarowanych jako niereligijne wyróżnia on takie typy, jak: ateista, agnostyk, wątpiący oraz obojętny, przekonująco argumentując, iż każda z tych postaw jest odmieniana, a umieszczanie wszystkich w jednej kategorii nie licuje z rzeczywistością.

W świetle wielu badań osoby niewierzące jawią się jako mniej dogmatyczne i uprzedzone, bardziej otwarte i elastyczne niż osoby religijne (Kossowska

i in., 2018). Jednak w literaturze można znaleźć także dowody empiryczne na to, że przekonania mogą być zamknięte niezależnie od treści, szczególnie gdy pełnią funkcję zabezpieczającą przed lękiem i niepewnością (Kossowska i in., 2018; Rokeach, 2020). Według Filipa Uzarevica i in. (2021) osoby niereligijne też mogą przejawiać uprzedzenia, przynajmniej w odniesieniu do konkretnych, będących niejako w opozycji do nich, grup. W badaniach przeprowadzonych w Wielkiej Brytanii, Hiszpanii i Francji ateści i agnostycy wykazywali uprzedzenia do grup o antyliberalnych celach (działacze antygejowscy i fundamentaliści religijni), a także do katolików. W badaniach Patty Van Cappellen i Jordana B. LaBouffa (2020) ateści, agnostycy oraz osoby zdeklarowane jako wierzące, choć nienależące do żadnej wspólnoty religijnej (*spiritual-but-not-religious*), wykazywali uprzedzenia do chrześcijan mierzone dystansem społecznym, termometrem uczuć oraz eksperymentalnie na poziomie wykluczenia–włączenia do gry (badane osoby statystycznie częściej wykluczały z gry chrześcijan, a zapraszały do gry osoby prezentujące ten sam światopogląd). Ponadto w krajach świeckich osoby niereligijne są bardziej skłonne do traktowania swoich poglądów jako właściwych, niezmiennych i niepodważalnych w dyskusji, zwłaszcza z przedstawicielami mniejszości religijnych (Uzarevic, Saraglou, Clobert, 2017).

Badania w Polsce także potwierdzają istnienie uprzedzeń wśród osób, które dogmatycznie traktują ateizm oraz religię. Zarówno osoby ortodoksyjnie religijne, jak i dogmatyczni ateści przejawiają uprzedzenia do grup, które naruszają ich wartości, a efekty te są szczególnie silne w warunkach eksperymentalnie wywołanej niepewności (Kossowska, Czernatowicz-Kukuczka, Sekerdej, 2017). Za Miltonem Rokeachem (2020) twierdzimy, że przekonania mogą być zamknięte niezależnie od ich treści. Przekonania ateistyczne mogą (choć nie muszą) pełnić tę samą funkcję kompensacyjną, zabezpieczającą przed lękiem i niepewnością, co przekonania religijne (Kossowska i in., 2018). Po pierwsze, dostarczają źródła pewnej wiedzy i wiarygodnej wizji świata. Po drugie, oferują silny autorytet epistemiczny, podobnie jak przekonania religijne. Niestety w badaniach nad niereligijnością próżno szukać odpowiedzi, jakie cechy umysłu, jednostki czy kontekstu do takich zamkniętych przekonań predysponują.

W prezentowanym artykule staramy się wypełnić lukę, jaką jest brak charakterystyki czy choćby wstępnej typologii osób niereligijnych, opierając się na dowodach empirycznych. Znane bowiem (i sygnalizowane wyżej) koncepcje typologiczne częściej mają źródła w tradycji refleksji ogólnohumanistycznej bądź filozoficznej, a próba ich empirycznego potwierdzenia nie jest satysfakcjonująca na tyle, aby można było je traktować jako wspólne pole odniesienia względem postaw niereligijnych. Potwierdzają to także cytowane badania (Van Cappellan, LaBouff, 2020; Gurney i in., 2013; Socha, 2012) – osoby niereli-

gijne są w nich klasyfikowane według koncepcji, która przemawia do danego badacza, dodatkowo osoby badane są przydzielane do grup na podstawie samoopisu. Naszym zdaniem empiryczna klasyfikacja jest dobrym punktem wyjścia do dalszych badań nad samą niereligijnością czy szerzej – do badań nad zjawiskiem religijności w ogóle, gdzie niereligijność będzie definiowana w kategoriach pozytywnych (tj. posiadania, a nie nieposiadania właściwości). Punktem wyjścia empirycznej klasyfikacji jest zaś metoda pomiarowa, tu: stworzony przez nas kwestionariusz.

Kwestionariusze są powszechnie stosowanymi metodami pomiaru różnych cech osobowości, umysłowości, w tym ukierunkowania światopoglądowego (Zawadzki, 2006), a dzięki zobiektywizowanemu, ilościowemu ujęciu przedmiotu dynamizują zwykle rozwój badań w danej dziedzinie. Stąd decyzja o stworzeniu kwestionariusza, a ściślej zestawu kilku skal psychometrycznych, na podstawie wyników których spośród osób niewierzących dałoby się wyłonić specyficzne podtypy. W szczególności interesowały nas osoby, które w badaniach Silvera i in. (2014) zostały nazwane antyteistami. Grupę tę cechuje przekonanie, że religia zawsze jest skutkiem nieuctwa i ignorancji, a jako taka jest szkodliwa społecznie, musi więc być aktywnie zwalczana. Osoby uzyskujące wysokie wyniki w takiej skali teoretycznie powinny przejawiać cechy zamkniętego umysłu w odróżnieniu od osób, które niewiarę traktują bardziej abstrakcyjnie lub obojętnie. Również pozostałe typy wydzielone w badaniach Silvera i in. (2014) posłużyły nam jako inspiracja do stworzenia własnego kwestionariusza.

Metodyka

W celu skonstruowania Kwestionariusza Typów Niewiary przeprowadzono dwa badania. Pierwsze badanie, konstrukcyjne, służyło ujęciu treści mierzonej kwestionariuszem w określonej liczbie zadowalających psychometrycznie pozycji (twierdzeń). Drugie, walidacyjne, służyło wykazaniu trafności i rzetelności pomiaru dokonywanego za pomocą utworzonego kwestionariusza.

Oba badania miały charakter internetowy. Rekrutacja uczestników odbywała się przez zamieszczanie na grupach i forach internetowych anonimowego linku z prośbą o wypełnienia formularza. Wszystkie grupy i fora związane były z tematyką ateistyczną. Do obu badań zapraszane były jedynie osoby deklarujące się jako niewierzące (ateiści lub agnostycy). W pierwszym badaniu wzięło udział 425 osób, z czego 277 stanowiły kobiety, 143 – mężczyźni, a 5 osób określiło swoją płć jako „inna”. Średni wiek osób badanych wynosił 43 lata. Większość osób badanych miała wykształcenie wyższe i pochodziła

Tabela 1. Struktura demograficzna próby konstrukcyjnej

	Kategoria	Wartość
Płeć	kobiety	65,2%
	mężczyźni	33,6%
	inna	1,2%
Wiek	średnia	43
	minimum	17
	maksimum	83
Miejsce zamieszkania	wieś	13,9%
	miasto poniżej 100 tys.	20,2%
	miasto od 100 tys. do 500 tys.	19,1%
	miasto od 500 tys.	46,8%
Wykształcenie	podstawowe	0,7%
	gimnazjalne	0,7%
	zasadnicze zawodowe	1,4%
	średnie	25,2%
	wyższe (lic., inż.)	17,9%
	wyższe (mgr)	49,6%
	wyższe (dr)	4,5%

Tabela 2. Struktura demograficzna próby walidacyjnej

	Kategoria	Wartość
Płeć	kobiety	53,2%
	mężczyźni	46,8%
Wiek	średnia	40
	minimum	16
	maksimum	81
Miejsce zamieszkania	wieś	16,0%
	miasto poniżej 100 tys.	25,6%
	miasto od 100 tys. do 500 tys.	19,1%
	miasto od 500 tys.	39,2%
Wykształcenie	podstawowe	0,7%
	gimnazjalne	0%
	zasadnicze zawodowe	1,4%
	średnie	35,5%
	wyższe (lic., inż.)	16,0%
	wyższe (mgr)	40,6%
	wyższe (dr)	5,8%

z kilku głównych miast Polski (tj. liczących co najmniej 500 tys. mieszkańców). W drugim badaniu wzięły udział 293 osoby, z czego 156 stanowiły kobiety, a 137 – mężczyźni. Średni wiek osób badanych wynosił 40 lat. Większość badanych miała wykształcenie wyższe i również pochodziła z miast liczących co najmniej pół miliona mieszkańców. W tabelach 1 i 2 zawarto podstawowe informacje demograficzne o próbach.

W badaniu konstrukcyjnym uczestnicy wypełniali jedynie wstępną wersję tworzonoego kwestionariusza. Na podstawie analizy czynnikowej i analizy pozycji wybrano twierdzenia do wersji finalnej. W badaniu walidacyjnym uczestnicy wypełniali wspomniany kwestionariusz w wersji finalnej oraz – w celu sprawdzenia trafności pomiaru – szereg innych miar, tj.: Skróconą wersję Skali Potrzeby Poznawczego Domknięcia w polskiej adaptacji Kossowskiej i in. (Kossowska, Hanusz, Trejtowicz, 2012), Skalę Kolektywnego Narcyzmu (Golec de Zalava i in., 2009), Skalę Identyfikacji J. Camerona w polskiej adaptacji Bilewicza i Wójcika (Cameron, 2004), Skalę otwartości na doświadczenie z Kwestionariusza IPIP-NEO-FFI (2016), Skalę Lęku-Cechy SL-C (Piksa, Kosiorowska, Golonka, 2020), Test Sensu Życia Crumbaugha i Maholicka (w polskiej adaptacji Życińskiej i Januszka, 2011), Skalę Nietolerancji Michalskiego i in. (2017), Skalę Dystansu Społecznego (Bogardus, 1925) oraz Termometr uczuć (Zavala-Rojas, 2014).

Kwestionariusze użyte w badaniu walidacyjnym w celu sprawdzenia trafności pomiaru odnosiły się do szeregu zmiennych osobowościowych i z zakresu różnic indywidualnych oraz do miar sprawdzających uprzedzenia do katolików, a także innych grup społecznych i w formie zgeneralizowanej. Skala Potrzeby Poznawczego Domknięcia w wersji skróconej (Kossowska i in., 2012) jest często wykorzystywanym narzędziem do pomiaru motywacji epistemicznej. Skala Kolektywnego Narcyzmu (Golec de Zalava i in., 2009) sprawdza intensywność przekonania o tym, że grupa własna jest wyjątkowa, ale niewystarczająco doceniana przez innych. Skala Identyfikacji J. Camerona z kolei sprawdza poziom bezpiecznej, zdrowej identyfikacji z własną grupą. W naszym badaniu Skala Kolektywnego Narcyzmu oraz Skala Identyfikacji były w wersji dla osób niewierzących (obie skale są dostosowywane do grupy, której dotyczy badanie). Test Sensu Życia Crumbaugha i Maholicka (Życińska, Januszek, 2011) sprawdza natężenie poczucia sensu życia u osób badanych, natomiast Skala Lęku Cechy SL-C (Piksa i in., 2020) mierzy poziom lęku definiowany jako cecha osobowości.

Skala Dystansu Społecznego (Bogardus, 1925) i Termometr uczuć posłużyły jako wskaźniki miary uprzedzeń do katolików. Za pomocą Skali Dystansu Społecznego sprawdzaliśmy, w jakim stopniu osoby badane są skłonne do utrzymywania stosunków społecznych z katolikami. Natomiast podczas

udzielania odpowiedzi w Termometrze uczuć osoby badane miały określić swoje uczucia względem katolików na skali od 0 do 10, gdzie 0 oznacza negatywne uczucia, a 10 – pozytywne. Dodatkowo, jako miara uprzedzeń – jednak już nie wobec katolików, a w formie zgeneralizowanej oraz dla innych grup społecznych – wykorzystana została Skala Nietolerancji (Michalski i in., 2017). Skala ta mierzy uprzedzenia w formie zgeneralizowanej jako wynik ogólny oraz (na podskalach) uprzedzenia do następujących grup: osoby homoseksualne, osoby religijne, osoby ubogie, kobiety, osoby otyłe, mniejszości etniczne.

Wyniki prac konstrukcyjnych

Wstępna wersja kwestionariusza zawierała 66 pozycji, których treść była inspirowana typologią zaproponowaną przez Silvera i in. (2014). Poszczególne twierdzenia ujęte w początkowej wersji skali wpisywały się w jeden z sześciu obszarów ateizmu/niewiary, tj. nawiązywały do ateizmu intelektualnego, zaangażowanego, poszukującego, antyteizmu, nieteizmu lub ateizmu rytualnego. Ostatecznie do każdego typu wygenerowano 10 twierdzeń.

W celu sprawdzenia, czy z zaproponowanych pozycji wyłaniają się spójne treściowo czynniki, wykonana została eksploracyjna analiza czynnikowa z metodą osi głównych jako techniką ekstrakcji czynników i rotacją ukośną. Wskaźnik Kaisera-Mayera-Olkina (K-M-O) równy 0,88 uprawomocnił tę decyzję, jak również niemal zerowy wyznacznik macierzy korelacji. Wynik testu sferyczności Bartletta χ^2 był zaś istotny statystycznie ($p < 0,001$) i wyniósł 10660,25 przy 2145 stopniach swobody. Niestety otrzymane rozwiązanie w postaci siedemnastu czynników o znacznym stopniu rozproszenia treści psychologicznej okazało się nieinterpretowalne teoretycznie. Ponieważ nie udało się, choćby w dużym przybliżeniu, odtworzyć sześciu zaproponowanych typów niewiary, podążając drogą swobodnych eksploracji, zdecydowano się na wymuszenie rozwiązania dwuczynnikowego z rotacją ortogonalną (i eliminację pozycji, które nie weszły do żadnego z dwóch czynników), ponieważ – w odróżnieniu od innych – dawało się sensownie interpretować. Tłumaczyło ono niespełna 43% wariancji. W tym przypadku wskaźnik K-M-O = 0,86, wyznacznik macierzy wyniósł 0,018, a miernik testu sferyczności Bartletta $\chi^2 = 1686,28$ ($df = 78$; $p < 0,001$). Do ostatecznej wersji skali wybrano jedynie te pozycje, które miały ładunki w swoich czynnikach większe niż 0,49. W tabeli 3 podano ładunki czynnikowe dla pozycji z pominięciem ładunków czynnikowych o wartościach bezwzględnych niższych niż 0,5.

Tabela 3. Struktura czynnikowa Kwestionariusza Typów Niewiary

Twierdzenia	I	II
Światopogląd religijny jest zazwyczaj wynikiem braku edukacji lub ignorancji.	0,76	
Ludzie religijni są na swój sposób ograniczeni intelektualnie.	0,73	
Uważam, że ludzie religijni nie rozumieją nauki.	0,71	
Religijność bierze się z ciemnoty i prowadzi do zabobonu.	0,70	
Uważam, że jedynie osoby niewierzące potrafią mnie w pełni zrozumieć.	0,58	
Wpływ światopoglądu religijnego powinien być stopniowo eliminowany.	0,56	
Cieszę się, kiedy w rozmowach z przyjaciółmi lub znajomymi uda mi się ich przekonać, że ateizm jest właściwym i racjonalnym podejściem.	0,50	
Lubię debaty na temat poszukiwania prawdy, wiary i niewiary.		0,74
Lubię zastanawiać się i dyskutować z innymi o tym, czy bóstwa istnieją.		0,66
Lubię rozmowy o religii lub ateizmie z ludźmi o różnych światopoglądach, szczególnie gdy rozmówca jest osobą wysoce kompetentną umysłowo w zakresie dyskutowanego przedmiotu.		0,59
Interesują mnie różne stanowiska epistemologiczne w odniesieniu do kwestii istnienia lub nieistnienia bóstw.		0,57
Często zapoznają się z różnymi treściami w Internecie, które dotyczą tematyki istnienia lub nieistnienia boga lub bogów.		0,53
Znane mi są ważniejsze współczesne teksty (książki, artykuły itp.) podejmujące zagadnienia istnienia bądź nieistnienia bóstw, dobrych i złych duchów itd.		0,51

Czynniki są nieskorelowane ($r = -0,03$; $p > 0,05$). Czynniki pierwszy nazywany został niewiarą dogmatyczną. Charakteryzuje on fundamentalistyczne, sztywne podejście do niewiary. Osoby o takim podejściu będą skłonne uważać osoby religijne jako w pewnym stopniu gorsze, np. pod kątem edukacji. Czynniki drugi to niewiara intelektualna. Wysokim jego poziomem odznaczają się osoby, które do kwestii niewiary podchodzą mniej pryncypialnie, są otwarte na dyskusje z osobami o innym światopoglądzie. Cechuje je również ciągle zgłębianie wiedzy poprzez debaty lub czytanie tekstów. Ten rodzaj niewiary można określić jako poszukujący, w przeciwieństwie do pierwszego, który ze swej istoty nie jest otwarty na modyfikowanie światopoglądu pod wpływem nowych faktów i do kwestii niewiary podchodzi w sposób dogmatyczny.

Statystyki opisowe skal odpowiadających znalezionym czynnikom przedstawiono w tabeli 4.

W pierwszym badaniu rzetelność mierzona za pomocą współczynnika α -Cronbacha dla niewiary dogmatycznej wynosiła 0,84, a dla niewiary intelektualnej 0,78.

Tabela 4. Statystyki opisowe i zgodność wewnątrzna (α -Cronbacha) skal czynnikowych Kwestionariusza Typów Niewiary

Czynniki	<i>M</i>	<i>SD</i>	skośność	kurtoza	min.	max.	α
Czynnik I: niewiara dogmatyczna	26,11	4,97	-0,20	-0,54	13	35	0,84
Czynnik II: niewiara intelektualna	19,33	4,21	-0,13	0,03	7	30	0,78

Wykazano zróżnicowanie wyników w skalach ze względu na płeć w przypadku czynnika drugiego: $t(418) = 5,41, p < 0,001$, przy czym mężczyźni mieli wyższe wyniki niż kobiety (wielkość efektu jest średnia, Cohena $d = -0,56$), lecz nie w odniesieniu do czynnika pierwszego: $t = 1,57, df = 418; p > 0,05$. W zakresie czynnika pierwszego natomiast istotnie wyższe wyniki miały osoby starsze ($r = 0,15; p < 0,05$). Miejsce zamieszkania okazało się całkowicie bez znaczenia dla zróżnicowania wyników w skalach naszego kwestionariusza (czynnik pierwszy: $F = 0,26, df_1 = 3, df_2 = 421; p > 0,05$; czynnik drugi: $F = 1,12, df_1 = 3, df_2 = 421; p > 0,05$).

Wyniki prac walidacyjnych

W celu zweryfikowania trafności stworzonego kwestionariusza sformułowano następujące hipotezy. Niewiara dogmatyczna koreluje dodatnio, po pierwsze, z ogólnym natężeniem potrzeby domknięcia poznawczego (hipoteza D1), po drugie, z kolektywnym narcyzmem (hipoteza D2), po trzecie, z bezpieczną identyfikacją z własną grupą (hipoteza D3), po czwarte, z lękiem-cechą (hipoteza D4), po piątę, ze zgeneralizowanym uprzedzeniem (hipoteza D5), po szóste, łączy się z uprzedzeniem do rzymskich katolików w aspekcie dystansu społecznego (hipoteza D6a) i temperatury uczuć (hipoteza D6b). Warto nadmienić, że z uwagi na sposób konstrukcji wskaźników dystansu społecznego i termometru uczuć wyniki niskie stanowią o uprzedzeniu. Natomiast niewiara intelektualna nie koreluje, po pierwsze, z ogólnym natężeniem potrzeby domknięcia poznawczego (hipoteza I1), po drugie, z kolektywnym narcyzmem (hipoteza I2), po trzecie, z bezpieczną identyfikacją z własną grupą (hipoteza I3), po czwarte, z lękiem-cechą (hipoteza I4), po piątę, ze zgeneralizowanym uprzedzeniem (hipoteza I5), po szóste, nie łączy się z uprzedzeniem do rzymskich katolików w aspekcie dystansu społecznego (hipoteza I6a) i temperatury uczuć (hipoteza I6b), jak również, po siódme, dodatnio z otwartością (hipoteza I7). W stosunku do poczucia sensu życia nie sformułowano hipotez.

Niewiara dogmatyczna w naszym przekonaniu będzie skorelowana dodatnio ze zmiennymi łączonymi z szeroko rozumianym zamknięciem umysłowym i skupieniem na własnej grupie. Osoby osiągające wysokie wyniki w tej skali będą cechowały się uprzedzeniami do katolików, a także do innych grup społecznych i w formie zgeneralizowanej. Z kolei niewiarę intelektualną łączymy z większą ogólną otwartością oraz kolejno z brakiem związku lub ujemnymi korelacjami ze zmiennymi łączonymi z zamknięciem umysłowym i skupieniem na własnej grupie, a także z uprzedzeniami do katolików i innych grup.

Analizując wyniki drugiego badania, znaleźliśmy kilka istotnych statystycznie różnic demograficznych dla obu typów niewiary. Mężczyźni osiągnęli istotnie statystycznie wyższe wyniki niż kobiety na skali niewiary intelektualnej ($M > K$, $t = 2,76$, $df = 291$; $p < 0,01$). Na skali niewiary dogmatycznej nie zaobserwowano żadnych różnic. Istotnych różnic nie zaobserwowano też na obu skalach pod względem wykształcenia. Miejsce zamieszkania i wiek osób badanych odgrywały natomiast istotną rolę w przypadku niewiary dogmatycznej. Wyższe wyniki miały osoby starsze ($r = 0,28$; $p < 0,001$) oraz mieszkające w miastach

Tabela 5. Współczynniki rzetelności dla wszystkich skal użytych w badaniu walidacyjnym

Nazwa skali	α -Cronbacha
Niewiara dogmatyczna	0,83
Niewiara intelektualna	0,85
Potrzeba poznawczego domknięcia: wynik ogólny	0,70
preferowanie porządku	0,79
preferowanie przewidywalności	0,78
nietolerancja wieloznaczności	0,55
zamknięcie umysłowe	0,57
zdecydowanie	0,78
Kolektywny narcyzm	0,80
Skala identyfikacji Camerona	0,81
Otwartość	0,63
Skala lęku (cecha)	0,80
Test sensu życia	0,86
Skala nietolerancji	0,91
homoseksualiści	0,44
religijni	0,70
ubodzy	0,83
kobiety	0,84
otyli	0,82
mniejszości etniczne	0,91
Dystans społeczny	0,77

liczących do 100 tys. mieszkańców w porównaniu z osobami, które mieszkają w miastach powyżej 500 tys. mieszkańców ($F = 3,84$, $df_1 = 3$, $df_2 = 289$; $p < 0,01$). W celu określenia dokładnych różnic między grupami przeprowadzono porównania *post hoc* testem LSD z użyciem poprawki Bonferroniego ($p < 0,05$). Następnie sprawdzono rzetelności wszystkich miar użytych w badaniu. W tabeli 5 przedstawiono rzetelności dla wszystkich kwestionariuszy.

W badaniu 2 rzetelność obu skal Kwestionariusza Typów Niewiary osiągnęła zdecydowanie dobry poziom. Dla czynnika I wynosi ona 0,83, a dla czynnika II – 0,85. Z trzema wyjątkami, tj. podskal „nietolerancji wieloznaczności” oraz „zamknięcia umysłowego” ze Skali Potrzeby Poznawczego Domknięcia, a także podskali „homoseksualiści” ze Skali Nietolerancji, rzetelności pozostałych miar są zadowalające. Z powodu deficytu zgodności wewnętrznej wymienione trzy skale nie zostały wzięte pod uwagę w dalszych analizach. Następnie przetestowano hipotezy dotyczące trafności. W tabeli 6 przedstawiono szczegółowe korelacje.

Tabela 6. Współczynniki korelacji Pearsona dla wszystkich zmiennych w badaniu konstrukcyjnym

Nazwa zmiennej	Niewiara dogmatyczna	Niewiara intelektualna
Niewiara intelektualna	0,04	–
NFCC: wynik ogólny	0,34**	–0,13*
preferowanie porządku	0,26**	0,05
preferowanie przewidywalności	0,18**	–0,07
zdecydowanie	0,22**	–0,11
Kolektywny narcyzm	0,35**	–0,01
Skala Identyfikacji Camerona	0,37**	0,143*
Otwartość	–0,01	0,22**
Lęk	–0,03	0,05
Test sensu życia	0,07	0,09
Skala nietolerancji (zgeneralizowanie uprzedzenie)	0,07	0,07
religijni	0,18**	0,07
ubodzy	0,17**	0,05
kobiety	–0,07	0,10
otyli	0,00	–0,02
mniejszości etniczne	0,04	0,07
Dystans społeczny (ujemny wynik to większy dystans)	–0,43**	0,12*
Termometr uczuć (ujemny wynik to chłodniejsze uczucia)	–0,46**	0,12*

Rezultaty badania potwierdzają zasadniczo trafność teoretyczną proponowanego kwestionariusza. Stwierdzono, że czynnik I (niewiara dogmatyczna)

koreluje na poziomie istotnym statystycznie z dystansem społecznym wobec katolików, chłodnymi uczuciami względem nich (termometr uczuć), potrzebą domknięcia (wynik ogólny oraz w podskalach: preferowanie porządku, nietolerancja wieloznaczności, zdecydowanie), kolektywnym narcyzmem oraz skalą Camerona (bezpieczna identyfikacja z grupą). Wyniki przemawiają zatem na rzecz hipotez D1, D2, D3 i D6ab. Uzyskano jednak wyniki niezgodne z brzmieniem hipotez D4 i D5 (brak związków ateizmu dogmatycznego z lękiem-cechą i zgeneralizowanym uprzedzeniem).

Czynnik II (niewiara intelektualna) nie koreluje istotnie z kolektywnym narcyzmem, koreluje z bezpieczną identyfikacją z grupą, lecz śladowo słabo, nie koreluje z lękiem-cechą ani ze zgeneralizowanym uprzedzeniem, koreluje dodatkowo z dystansem społecznym wobec ateistów i tak samo ze wskazaniami termometru uczuć (czyli osoby te przejawiają ciepłe uczucia względem katolików) oraz – analogicznie – z otwartością. Wyniki przemawiają więc na korzyść hipotez I2, I3, I4, I5, I6ab i I7. W przypadku hipotezy I1, odnoszącej się do potrzeby domknięcia poznawczego, uzyskano nie całkiem oczekiwaną istotną statystycznie, bardzo słabą ujemną korelację. Ateizm dogmatyczny koreluje z uprzedzeniami do wspólnot religijnych i do ubogich, a także ujemnie z uprzedzeniami do homoseksualistów.

Dyskusja wyników

Celem pracy było wypełnienie luki, jaką jest brak narzędzi do klasyfikacji osób niewierzących, i wstępna próba nadania struktury tej grupie. Kwestionariusz Typów Niewiary pozwala charakteryzować osoby niewierzące na dwóch wymiarach: niewiary dogmatycznej i niewiary intelektualnej. Można powiedzieć, że wykorzystując metody ilościowe, nie odkryto niczego, co nie mieściłoby się w dawnym, bardziej humanistyczno-filozoficznym, podziale na ateistów i agnostyków. Postawa ateistyczna często kojarzona była z pewnego rodzaju myśleniem skrajnym (w znaczeniu absolutnego przekonania o braku bóstw, które raz przyjęte nie podlegało refleksji czy dyskusji), w odróżnieniu od postawy agnostycznej, w którą z natury rzeczy wpisana jest refleksja i pewna elastyczność własnych sądów i przekonań. Ateizm byłby zatem niewiarą dogmatyczną, natomiast agnostycyzm – niewiarą intelektualną. Od razu pojawia się pytanie, czy w takim razie ateizm ma zawsze rys dogmatyczny? Innymi słowy, czy pewność co do własnych przekonań, a ateizm taką postawą się wydaje, zawsze ma znamiona myślenia dogmatycznego (w znaczeniu niepodważalnego przekonania o słuszności sądów)? Jednak z naszym czynnikiem pierwszym, czyli niewiarą dogmatyczną, skorelowane są jeszcze takie ele-

menty, jak wyraźnie negatywny stosunek do osób wierzących, chęć eliminacji światopoglądu religijnego oraz satysfakcja, gdy uda się kogoś przekonać do swojego światopoglądu. Czy te cechy zawsze są wpisane w ateizm? Pytanie to pozostawiamy otwarte. Naszym zdaniem problem jest bardziej złożony i wymaga dalszych badań. Podobnie jest w odniesieniu do czynnika drugiego, czyli niewiary intelektualnej. Agnostycyzm i niewiara intelektualna mają wspólny trzon w postaci zainteresowania różnymi stanowiskami epistemologicznymi w kontekście istnienia bądź nieistnienia bóstw oraz braku rozstrzygającego przekonania o słuszności któregoś z nich.

Można natomiast postawić pytanie: czy każdy agnostyk jest osobą refleksyjną, poddającą nieustannej analizie swoje przekonania? Naszym zdaniem niekoniecznie musi tak być, agnostykami mogą nazywać się też osoby, którym kwestia niewiary jest zwyczajnie obojętna. Analogicznie jak w przypadku ateizmu i niewiary dogmatycznej, w przypadku czynnika drugiego agnostycyzm będzie pojęciem szerszym. Podsumowując, sądzimy, że nasze czynniki wpisują się w tradycję myślenia o niewierze jako o podziale na ateizm i agnostycyzm, jednak charakteryzują raczej podgrupy osób wchodzące w skład obu światopoglądów. Będąc wymiarami niezależnymi, mogą się krzyżować, co teoretycznie otwiera płaszczyznę czteropolowej typologii, być może takiej: niewierzący indyferentni religijnie (niskie wyniki w obu skalach), niewierzący ukierunkowani dogmatycznie, niewierzący ukierunkowani intelektualnie (wysokie wyniki we właściwej skali, niskie w drugiej, odpowiednio) i, chyba najciekawszi, niewierzący fundamentalistyczni, acz otwarci na dyskusję (wysokie wyniki w obu skalach). Sprawdzenie realności psychologicznej tych typów to również zadanie przysłych badań.

Nie udało się zrekonstruować propozycji Silvera i in. i to jest nasza druga konstatacja teoretyczna. W analizowanych zbiorach brakowało do tego podbudowy empirycznej. Analizy statystyczne dawały zrazu wyniki rozproszone, mogące świadczyć o silnym zindywidualizowaniu postaw niereligijnych, dopiero wymuszenie rozwiązania dwuczynnikowego pozwoliło dostrzec pewien ład. Ponad 40% wariacji, które można mu przypisać, jest w realiach badań społecznych niezłym wynikiem, ale należy pamiętać, że niespełna 60% zmienności niewiary pozostaje nieredukowalne do niewiary dogmatycznej i intelektualnej.

Analiza własności psychometrycznych wykazała, że narzędzie to cechuje się dobrą rzetelnością oraz trafnością teoretyczną, na co wskazują korelacje obu czynników (rodzajów niewiary) z różnymi konstruktami psychologicznymi. Czynniki pierwszy, czyli niewiara dogmatyczna, koreluje ze skalami, które określilibyśmy ogólnie jako negatywne, np. uprzedzenia, kolektywny narcyzm czy potrzeba poznawczego domknięcia. Czynniki drugi, nazwany

niewiarą intelektualną, koreluje zaś z konstruktami, które uznaje się ogólnie jako pozytywne, np. otwartość czy brak uprzedzeń.

Trzeba mieć też na uwadze, że próba uczestników badania badanych nie do końca była próbą losową. Ankiety były zamieszczane na grupach i forach o tematyce ateistycznej, co mogło zwiększać szansę na udział osób bardziej zaangażowanych w swoje przekonania.

Mimo iż opracowane przez nas narzędzie może być wykorzystywane w studiach empirycznych oraz pozwala na charakterystykę osób niewierzących, co naszym zdaniem pozwoli zrobić krok naprzód w badaniach nad niereligijnością, to wskazane są dalsze badania nad klasyfikowaniem osób niewierzących. Zgadza się co do tego, iż stworzony przez nas kwestionariusz może nie uwzględniać pełnej złożoności zjawiska, jakim jest niewiara, i mamy nadzieję, że nasza praca będzie zachętą dla innych do zajęcia się tym tematem.

Literatura

- Allport, G.W., Ross, J.M. (1967). Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5(4), 432–444.
- Andrzejewski, T. (1963). *Pieśni rozweselające serce*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Batson, C.D. (1976). Religious as prosocial: Agent or double agent? *Journal of the Scientific Study of Religion*, 15, 29–45.
- Berger, P. (1997). *Święty baldachim. Elementy socjologicznej teorii religii*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Bogardus, E.S. (1947). Measurement of Personal-Group Relations. *Sociometry*, 10(4), 306–311.
- Burley, M. (2007). *Classical samkhya and yoga. An Indian metaphysics of experience*. Milton Park: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Cameron, J.E. (2004). A three-factor model of social identity. *Self and Identity*, 3, 239–262.
- CBOS (2021) Komunikat z badań: Religijność młodych na tle ogółu społeczeństwa. Pobrane z: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2021/K_144_21.PDF.
- Clooney, F., Nicholson, H. (2001). From truth to religious truth in hindu philosophical theology. W: R. Neville (red.). *Religious truth* (s. 41–62). Albany: State University of New York Press.
- Durkheim, É. (1990). *Elementarne formy życia religijnego: system totemiczny w Australii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Freud, Z. (1967). *Człowiek, religia, kultura*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Fromm, E. (2017). *Psychoanaliza a religia*. Kraków: Wydawnictwo Vis-à-vis Etiuda.
- Geertz, C. (2005). *Interpretacja kultur. Wybrane eseje*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

- Golec de Zavala, A., Cichocka, A., Eidelson, R., Jayawickreme, N. (2009). Collective narcissism and its social consequences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97, 1074–1096.
- Gurney, D.J., McKeown, S., Churchyard, J., Howlett, N. (2013). Believe it or not: exploring the relationship between dogmatism and openness within non-religious samples. *Personality and Individual Differences*, 55(8), 936–940.
- GUS (2016). *1050 lat chrześcijaństwa w Polsce*. Pobrane z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/inne-opracowania/wyznania-religijne/1050-latchrzeszcijanstwa-w-polsce,4,1.html>.
- GUS (2018). *Życie religijne w Polsce. Wyniki badania spójności społecznej 2018*. Pobrane z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/inne-opracowania/wyznaniareligijne/zycie-religijne-w-polsce-wyniki-badania-spojnosci-spoecznej-2018,8,1.html>.
- d'Holbach, P.-H. (1957). *System przyrody czyli prawa świata fizycznego i moralnego*. T. 1. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Hunsberger, B., Jackson, L.M. (2005). Religion, meaning, and prejudice. *Journal of Social Issues*, 61, 807–826.
- Jung, C.G. (2009). *Psychologia a religia Zachodu i Wschodu*. Warszawa: Wydawnictwo KR.
- King, R. (1999). *Indian philosophy: an introduction to hindu and buddhist thought*. Baltimore: Edinburgh University Press.
- Kossowska, M., Czernatowicz-Kukuczka, A., Sekerdej, M. (2017). Many faces of dogmatism: prejudice as a way of protecting certainty against value violators among dogmatic believers and atheists. *British Journal of Psychology*, 108(1), 127–147.
- Kossowska, M., Hanusz, K., Trejtowicz, M. (2012). Skrócona wersja Skali Poznawczego Domknięcia. Dobór pozycji i walidacja skali. *Psychologia Społeczna*, 7(1), 89–89.
- Kossowska, M., Szumowska E., Szwed, P. (2018). *Tolerancja w czasach niepewności*. Sopot: Smak słowa.
- Marks, K., Engels, F., Lenin, W. (1984). *O religii: wybór*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Mettrie, J.O. de la (2011). *Człowiek-maszyna*. Warszawa: Hachette Polska.
- Michalski, P., Korzeniowski, K. (2017). Zgeneralizowane uprzedzenie: pojęcie, pomiar, charakterystyka zjawiska. Wstępna adaptacja Skali nietolerancji (Intolerant Schema Measure). *Psychologia Społeczna*, 12(4), 430–443.
- Minois, G. (2019). *Historia ateizmu: niewierzący w świecie zachodnim od jego początków do naszych czasów*. Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Piksa, M., Kosiorowska, E., Golonka, K. (2020). Skala Lęku: cecha (SL-C). DOI: 10.13140/RG.2.2.17148.36484/3.
- Rokeach, M. (2020). *Umysł otwarty i zamknięty*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Saroglou, V. (2002). Beyond dogmatism: the need for closure as related to religion. *Mental Health, Religion & Culture*, 5(2), 183–194.
- Saroglou, V., Kempeneers, A., Seynhaeve, I. (2003). Need for closure and adult attachment dimensions as predictors of religion and reading interests. W: P. Roelofsma, J. Corveleyn, J. van Saane (red.). *One hundred years of psychology and religion* (s. 139–154). Amsterdam: VU University Press.

- Silver, Ch., Coleman, T.J., Hood, R.W., Holcombe, J. (2014). The six types of nonbelief: a qualitative and quantitative study of type and narrative. *Mental Health, Religion & Culture*, 17(10), 990–1001.
- Skala Otwartości na doświadczenie z Kwestionariusza IPIP-NEO-FFI. Pobrano z: <https://www.ipip.uksw.edu.pl/skale.php>.
- Socha, P. (2012). Psychologia ateisty: zarys problemu i próba badania empirycznego. W: J. Guja (red.). *Ateizm w kulturze Zachodu i Wschodu* (s. 219–235). Kraków: Libron.
- Stark, R., Glock, Ch.Y. (1998). Wymiary zaangażowania religijnego. W: W. Piwoński (wyb.). *Socjologia religii. Antologia tekstów* (s. 182–188). Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Uzarevic, F., Saroglou, V., Clobert, M. (2017). Are atheists undogmatic? *Personality and Individual Differences*, 116, 164–170.
- Uzarevic, F., Saroglou, V., Muñoz-García, A. (2021). Are atheists unprejudiced? Forms of nonbelief and prejudice toward antiliberal and mainstream religious groups. *Psychology of Religion and Spirituality*, 13(1), 81–93.
- Van Cappellen, P., LaBouff, J.P. (2020). Prejudice toward Christians and atheists among members of nonreligious groups: attitudes, behaviors, and mechanisms. *Group Processes & Intergroup Relations*, 25(1), 1–23.
- Weber, M. (1994). *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*. Lublin: Wydawnictwo TEST.
- Wielki słownik języka polskiego* PAN (b.d.). Pobrane z: <https://wsjp.pl/haslo/podglad/7159/religia/4885753/wiara>.
- Wulff, D.M. (1999). *Psychologia religii. Klasyczna i współczesna*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Zavala-Rojas, D. (2014). Thermometer Scale (Feeling Thermometer). W: *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research* (s. 6633–6634). Dordrecht: Springer.
- Zawadzki, B. (2006). *Kwestionariusze osobowości. Strategie i procedura konstruowania*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Zdybicka, Z. (1977). *Człowiek i religia*. Lublin: TN KUL.
- Życińska, J., Januszek, M. (2011). Test sensu życia (Purpose in Life Test, PIL) J.C. Crumbaugh a L.T. Maholicka: analiza psychometryczna. *Czasopismo Psychologiczne*, 17(1), 133–142.

KWESTIONARIUSZ TYPÓW NIEWIARY

Paula Pycrz i Michał Chruszczewski

W niniejszym kwestionariuszu znajdują się różne twierdzenia dotyczące przede wszystkim niewiary w świat nadprzyrodzony, w szczególności w istnienie boga lub bogów. Uprzejmie proszę o ustosunkowanie się do każdego z twierdzeń z wykorzystaniem poniższej skali:

- 1 – zdecydowanie nie zgadzam się,
- 2 – nie zgadzam się,
- 3 – mam neutralny stosunek,
- 4 – zgadzam się,
- 5 – zdecydowanie zgadzam się.

1.	Często zapoznają się z różnymi treściami w Internecie, które dotyczą tematyki istnienia lub nieistnienia boga lub bogów.	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ 1 2 3 4 5
2.	Interesują mnie różne stanowiska epistemologiczne w odniesieniu do kwestii istnienia lub nieistnienia bóstw.	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ 1 2 3 4 5
3.	Religijność bierze się z ciemnoty i prowadzi do zabobonu.	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ 1 2 3 4 5
4.	Lubię debaty na temat poszukiwania prawdy, wiary i niewiary.	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ 1 2 3 4 5
5.	Uważam, że ludzie religijni nie rozumieją nauki.	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ 1 2 3 4 5
6.	Cieszę się, kiedy w rozmowach z przyjaciółmi lub znajomymi uda mi się ich przekonać, że ateizm jest właściwym i racjonalnym podejściem.	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ 1 2 3 4 5
7.	Lubię rozmowy o religii lub ateizmie z ludźmi o różnych światopoglądach, szczególnie gdy rozmówca jest osobą wysoce kompetentną umysłowo w zakresie diskutowanego przedmiotu.	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ 1 2 3 4 5
8.	Ludzie religijni są na swój sposób ograniczeni intelektualnie.	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ 1 2 3 4 5
9.	Lubię zastanawiać się i dyskutować z innymi o tym, czy bóstwa istnieją.	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ 1 2 3 4 5
10.	Światopogląd religijny jest zazwyczaj wynikiem braku edukacji lub ignorancji.	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ 1 2 3 4 5
11.	Znane mi są ważniejsze współczesne teksty (książki, artykuły itp.) podejmujące zagadnienia istnienia bądź nieistnienia bóstw, dobrych i złych duchów itd.	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ 1 2 3 4 5
12.	Wpływ światopoglądu religijnego powinien być stopniowo eliminowany.	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ 1 2 3 4 5
13.	Uważam, że jedynie osoby niewierzące potrafią mnie w pełni zrozumieć.	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ 1 2 3 4 5

Proszę sprawdzić, czy zaznaczono odpowiedź przy każdym stwierdzeniu.

KLUCZ: niewiara dogmatyczna: 3, 5, 6, 8, 10, 12, 13.

niewiara intelektualna: 1, 2, 4, 7, 9, 11.